

PALEO-AKTUEEL 18

ARCHEOLOGIE IN 2006

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Urn Marum (foto John Stoel, Groninger Museum)

ISBN-13 9789077922354
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2007, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 18

Archeologie in
2006

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen 2007

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Egypte.

In dit nummer: 1) Boksum, 2) Fochteloo, 3) Heerenveen, 4) Haren, 5) Lellens, 6) Marum, 7) Rottumeroog, 8) Wildervank, 9) Assen, 10) Balloo, 11) Emmerschans, 12) Plankensloot, 13) Zeijen, 14) Zuidlaren, 15) Dronten, 16) U34, Oost-Flevoland, 17) De Krim, 18) Leusderheide, 19) Aardjesberg.

Inhoud

Voorwoord	VII
H.T. WATERBOLK Enkele herinneringen aan Jan Dijkstra (29 april 1907 – 20 maart 2006)	1
L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & D. STAPERT Een vreemde vuistbijl, in secundaire positie gevonden bij Dronten (Fl.)	4
D. STAPERT Bladspitsen en de ‘Grote Trek naar het Westen’ van de laatste Neanderthalers in Noordelijk Europa	10
D. STAPERT, J. BEUKER, L. JOHANSEN & M.J.L.TH. NIEKUS Bladspitsen en pogingen daartoe: souvenirs van de laatste Neanderthalers in Nederland	21
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een Hamburgien vindplaats bij Sassenhein te Haren (Gr.), met speciale aandacht voor de functie van boren	32
B.I. SMIT Oppervlaktevindplaatsen uit de steentijd rondom Wildervank (Gr.)	43
F.G. VAN DEN BEEMT Het Messchenveld te Assen (Dr.): een oorspronkelijke archeologische schatkamer	52
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P. CLEVERINGA, H. DE WOLF, J. SCHOKKER & J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY Het Messchenveld (Dr.): ook paleobotanisch, archeologisch en geologisch een vijfsterren-lokatie	58
H.T. WATERBOLK De huizen van Fochteloo	69
M.C. GALESTIN Romeinse goden in Friesland	74
J.A.G. VAN ROOIJ, R.T.J. CAPPERS & M. SCHEPERS De botanische samenstelling van mestkoeken en ashopen in relatie tot de reconstructie van akkervegetaties	80

P.A.J. ATTEMA, M. BANNINK, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN Het Crustumerium Project (Italië), verslag van de eerste campagne	87
T.C.A. DE HAAS Intra-regionaal vergelijkend onderzoek: surveys in de Pontijnse moerassen (Italië)	93
H. GROENENDIJK & E. KNOL Marum-Oude Diep en Lellens-Borgweg (Gr.). Aanzet tot nieuwe inzichten in grafbestel door ¹⁴ C dateringen	100
W. PRUMMEL Dierenbotten uit een voorde in de Hunze bij Plankensloot (Dr.)	107
P.B. KOOI Gejut	115
M. DE WIT Laatmiddeleeuwse sarcofagen en steenkisten in Boksum, gemeente Menaldumadeel (Fr.)	120
M. VAN KRUINING <i>Wüstungen</i> in het woudgebied: een studie naar verdwenen nederzettingen in Groningen	125
A.B.M. OVERMEER Het reilen en zeilen aan boord van een zestiende-eeuws overnaads schip	133
J. ZEILER “Buzzard-hawking” in de Middeleeuwen – buizerds als prooi bij de valkenjacht?	144

Voorwoord

“Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut” staat er te lezen in het voorwerk van *Paleo-aktueel*. Maar trouwe lezers zal het niet zijn ontgaan dat *Paleo-aktueel* ook openstaat voor oud-medewerkers, studenten en alumni, en dat wij bij uitzondering ook artikelen plaatsen over de Noord-Nederlandse archeologie van het voorbije jaar waarvan de auteurs zelfs geen indirecte band met het instituut hebben. *Paleo-aktueel* speelt in ieder geval een belangrijke rol als ‘kweekvijver’ waarin jonge archeologen, vaak als co-auteur, hun eerste artikel kunnen publiceren. En voor het eerst passen wij daarbij, zij het op bescheiden schaal, kleurendruk toe.

Ook in 2006 was het GIA weer actief in vele perioden en gebieden, hetgeen weerspiegeld wordt in bijdragen van ver (Egypte) en dichtbij (Groningen/Haren), van lang (Midden-Paleolithicum) en minder lang (15^e–16^e eeuw) geleden. Naar aanleiding van het overlijden van oud-BAI-medewerker Jan Dijkstra, aan wie Waterbolk in dit nummer herinneringen ophaalt, wijzen wij op het onverminderde doorleven van het aloude ‘biologische’ profiel in het nieuwe instituut: u vindt hier artikelen waarin pollen, dierenbotten, botanische resten, hout, leer en verbrand bot een prominente rol spelen. Langs de autoweg A28 ten noorden van Assen, bijvoorbeeld, werd in 2006 begonnen met de aanleg van bedrijventerrein Messchenveld, en het GIA deed daar vooral pollenonderzoek. En in Egypte deden Cappers en medewerkers methodologisch onderzoek naar de vraag, op welke wijze(n) botanische resten uiteindelijk in afval terechtkomen, en wat we daaruit kunnen afleiden over de in het verleden gebruikte economische gewassen.

In dit nummer treft u verder weer een aantal artikelen over vuursteenonderzoek aan, niet alleen over bladspitsen en hun makers (Neanderthalers) door Stapert en collega’s, maar ook over het nieuw gestarte promotieonderzoek van Smit naar de wetenschappelijke waarde van steentijd-oppeervlaktevindplaatsen in Noord-Nederland. Uit de Mediterrane sectie komen een verslag van de meest recente veldverkenningen in de Pontijnse vlakte bezuiden Rome, waar nu twee promovendi onderzoek doen naar de Romeinse Republiek en Keizertijd, en – vele jaren na het afsluiten van de Groningse opgravingen te Satricum – een opwindend rapport van de eerste opgravingscampagne op een ijzertijd-grafveld behorend bij de stad Crustumarium (in de Koningstijd een directe concurrent van Rome).

Terug in Nederland treft u tenslotte een groot aantal bijdragen over middeleeuwse archeologie, waaronder apart vermeld dient te worden de bijdrage van Overmeer over scheepsarcheologie, omdat die de start van de nieuwe specialisatie Maritieme Archeologie in Groningen markeert. Bij het ter perse gaan van dit nummer adverteerde de RUG nog voor een bijzonder hoogleraar op dit terrein.

De redactie

Bladspitsen en pogingen daartoe: souvenirs van de laatste Neanderthalers in Nederland

Dick Stapert¹, Jaap Beuker², Lykke Johansen³ & Marcel Niekus¹

Bladspitsen

De laatste Neanderthalers in centraal en noordelijk Europa brachten een fascinerende bladspits-traditie voort, met meerdere fasen en regionale varianten. Dit culturele complex vatten we samen onder het begrip ‘Bladspits Groep’. Binnen deze traditie is een ontwikkeling zichtbaar van bifaciale bladspitsen (Mauern-type) naar unifaciale bladspitsen (Jerzmanowice-type); de laatste zijn gemaakt van klingen. Er is een geleidelijke toename te zien van het aandeel van unifaciale bladspitsen, gaande van centraal-Europa naar het noorden (midden en noordelijk Duitsland, Polen) en met name naar het westen (België, Groot-Brittannië). Dit verschijnsel heeft de eerste auteur ertoe gebracht een ‘Grote Trek’ naar het westen van deze Neanderthalers te postuleren, weg van het zich uitbreidende leefgebied van de Cro-Magnons. Dit moet zich hebben afgespeeld tijdens het Hengelo Interstadiaal, midden in de laatste ijstijd zo rond 45–40.000 jaar geleden (zie voor een bespreking van deze theorie het voorgaande artikel).

Gezien het verspreidingsbeeld van de vindplaatsen van de Bladspits Groep lijkt de route van de veronderstelde Grote Trek door Nederland en België geleid te hebben, naar wat nu Groot-Brittannië is (het zuidelijk deel van de Noordzee lag destijds droog). In Nederland waren tot nu toe vijf duidelijke bladspitsen uit deze periode bekend, die we hieronder kort beschrijven. Merendeels gaat het om geïsoleerde vondsten, die mogelijk tijdens de jacht werden verloren of achtergelaten. Enkele stukken (De Krim, Leusderheide) lijken echter onafgemaakte of enigszins mislukte werktuigen te zijn.

Het laatste jaar zijn enkele werktuigen uit Drenthe bekend geworden die geïnterpreteerd kunnen worden als mislukte half-fabrikaten van wat waarschijnlijk bladspitsen moesten worden (verderop in dit artikel besproken als ‘pogingen tot bladspitsen’). Eén van deze stukken (Zuidlaren) is waarschijnlijk een oefenstuk van een kind. Dit zijn potentieel belangrijke vondsten, omdat het bij de vindplaatsen om kampementen van de Neanderthalers zou kunnen gaan – niet om geïsoleerde werktuigen. Vindplaatsen bij Balloo en Zeijen worden daarom momenteel regelmatig door ons belopen, samen met enkele collega’s en een groepje studenten, in de hoop op meer vondsten.⁴

Emmerschans (Dr.)

Dit fraaie werktuig werd in 1991 door R. Trip gevonden in de omgeving van Emmen; het werd gepubliceerd door Beuker & Niekus (1994). Het gaat om een symmetrische Mauern-bladspits (fig. 1, nr. 1). Lengte: 7,0 cm, breedte: 3,6 cm, dikte: 0,8 cm. Twee vlakjes bij de basis lijken bij nadere beschouwing subrecente breuken te zijn, waardoor het aannemelijk is dat de basis oorspronkelijk puntig was. Waarschijnlijk waren dus beide uiteinden spits afgewerkt, een karakteristiek van Mauern-bladspitsen. Het werktuig is zeer kundig bewerkt door middel van directe zachte percussie, met zeer vlakke negatieven. De doorsnede is regelmatig biconvex, en de hoek van de zijden bedraagt over het algemeen slechts 40°. Dit is de dunste bladspits van Nederland (bij een gereconstrueerde lengte van 7,7 cm zou de dikte-index 10,4 zijn: vergelijkbaar met die van veel bladspit-

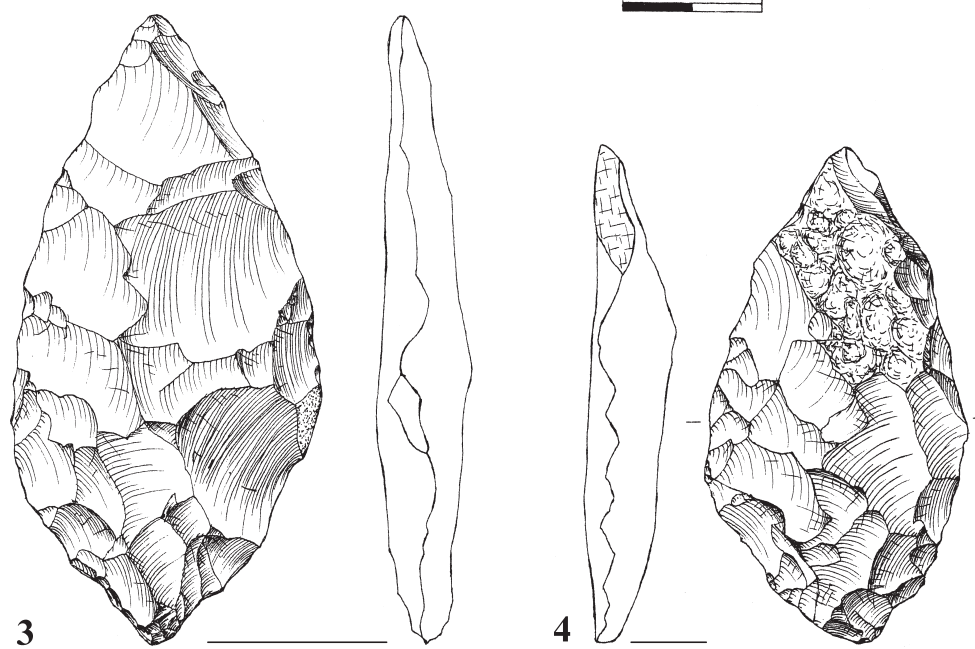
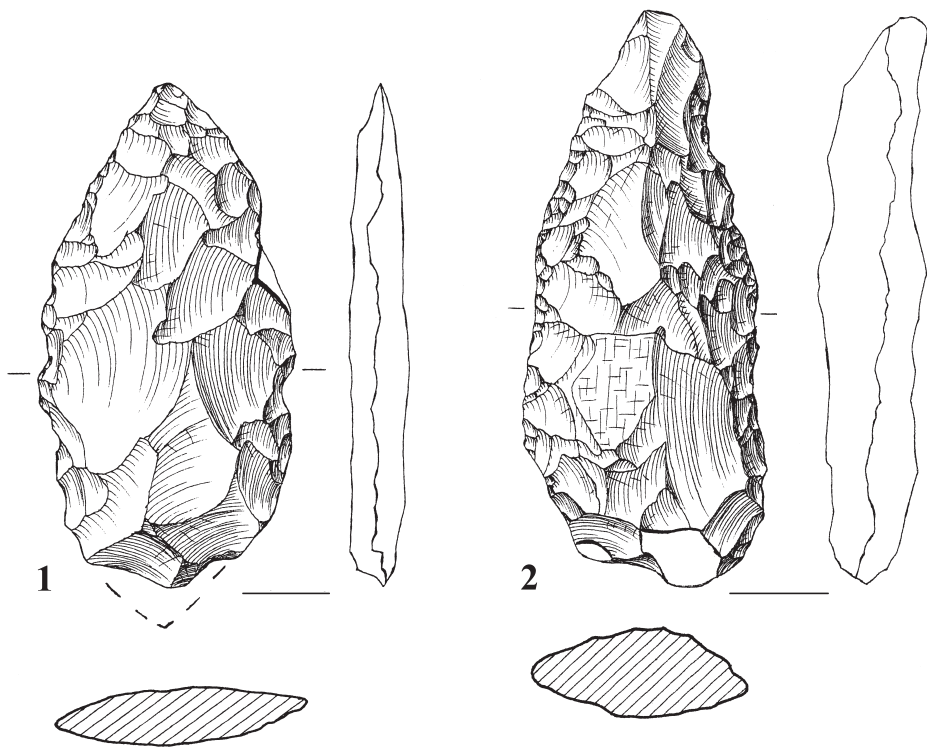

Fig. 1. Vier Mauern-bladspitsen in Nederland.

1. Emmen; 2. De Krim (1 en 2, Naar: Beuker & Niekus, 1994); 3. Eindhoven (Naar: Roebroeks, 1986); 4. Leusderheide (Naar: Stapert et al., 1993). Wit gelaten: recente beschadigingen, onregelmatige kruisarcering; oude vorstspijvlakken, stippling: cortex. De reconstructie van de basis van het stuk van Emmen is een interpretatie. De werktuigen van De Krim en de Leusderheide zijn enigszins mislukt en onaf (tek. L. Johansen).

sen van Mauern en Ranis). Langs de zijden zijn meerdere recente beschadigingen aanwezig, waaraan te zien is dat het stuk gemaakt is van fijnkorrelige vuursteen. Beide vlakken vertonen windlak met kleine putjes. Ook witte patina is aanwezig, en bovendien lichte bruine patina. Ribben en zijden zijn licht afgerond (door oplossingsprocessen in de bodem, niet fluviatiel). Langs de zijden komen tamelijk veel kryoturbatie-retouches voor, en verder zijn meerdere krasjes en drukkegeltjes waargenomen.

Op een afstand van ongeveer 100 m werd een ander werktuig gevonden (ook beschreven door Beuker & Niekus, 1994). Helaas is dit stuk niet gemakkelijk te classificeren. Eén zijde is een min of meer dwarsstaande rug (kernrand), gevormd door een restant zeer versleten cortex en enkele negatieven. Een typisch *Keilmesser* is het echter niet omdat de werkrand tegenover de rug niet bifaciaal bewerkt is. Eén theorie is dat het gaat om een mislukt halffabriekaat van een bladspits, een andere dat het een (geretoucheerde) restkern is. Indien een bladspits de bedoeling was, had het werktuig nauwelijks langer kunnen worden dan 6 cm. Het stuk is gemaakt van fijnkorrelige, grijzige vuursteen, en vertoont dezelfde oppervlakteveranderingen als de bladspits.

De Krim (Ov.)

Dit werktuig werd in 1980 gevonden door H. Ensing bij een aardappelmeelfabriek; de oor-

spronkelijke vindplaats is niet te achterhalen, maar zal in noordelijk Nederland liggen (Beuker & Niekus, 1994). Lengte: 8,1 cm, breedte: 3,3 cm, dikte: 1,3 cm. Het gaat om een vrij smalle bifaciale bladspits (fig. 1, nr. 2). Dit werktuig is niet gemaakt van een afslag, want er zijn op beide vlakken resten van oude vlakken. De bewerking was niet succesvol en het werktuig is onaf. Hoewel de bewerking met zachte percussie gebeurde, was de kwaliteit ervan niet erg hoog. Zo is het werktuig relatief dik, en onregelmatig van vorm. Zowel de basis als de spits zijn niet goed afgewerkt. Mogelijk is het gemaakt door een nog niet volleerde vuursteenbewerker. De bedoeling zal zijn geweest om een Mauern-bladspits te produceren. Het stuk is gemaakt van fijnkorrelige, noordelijke vuurstenen met bryozoën. Het werktuig vertoont de volgende oppervlakteveranderingen: witte patina, bruine patina, windlak, kleine putjes, kryoturbatieretouches, krasjes, drukkegeltjes en geringe afronding (niet fluviatiel).

Leusderheide (Utr.)

Deze Mauern-bladspits werd in 1987 gevonden door J. Hulst op een militair oefenterrein, bijna onderaan de oostelijke helling van de Utrechtse Heuvelrug; de hoogte ter plaatse bedraagt ongeveer 15m +NAP (Stapert et al., 1993). Het gaat om een vrij kleine, licht asymmetrische Mauern-bladspits met twee puntige uiteinden (fig. 1, nr. 4). Lengte: 6,8 cm, breedte: 3,6 cm, dikte: 1,2 cm. Het topgedeelte is slechts gedeeltelijk bewerkt; er komt daar een restant van een oud vlakje voor waardoor de rand ter plaatse niet snijdend is. Een afslag in het topgedeelte mislukte – het negatief werd te diep als gevolg van een al aanwezige vorstscheur, waardoor verdere bewerking onmogelijk werd. In dat deel is ook een flink restant van een sterk verweerd oud vlak aanwezig. Hoewel het stuk dus enigszins is mislukt, werd het mogelijk toch gebruikt; op de vindplaats konden namelijk geen andere artefacten gevonden worden. Afgezien van

de problemen in het topdeel is het werktuig kundig bewerkt door middel van zachte percussie. Het werktuig is bedekt met windlak (zwaarder op vlak A), vergezeld van kleine putjes. Verdere oppervlakteveranderingen zijn: witte patina (zwaarder op vlak B), krasen, drukkegeltjes, kryoturbatie-retouches, geringe afronding (niet fluviatiel) en secundaire vorstscheurtjes.

Eindhoven (N.-B.)

Dit fraaie exemplaar werd in 1982 gevonden door voetballer J. Veraart tijdens een training, bij een voetbalveld ten zuiden van Eindhoven. De vindplaats ligt op de westelijke oever van de rivier de Tongelreep (Roebroeks, 1986). Het gaat om een klassieke Mauernbladspits met twee spitse uiteinden (fig. 1, nr. 3). Lengte: ca. 8,8 cm, breedte: ca. 4,4 cm, dikte: ca. 1,3 cm. Het werktuig is licht asymmetrisch, net als het exemplaar van de Leuserheide. De bladspits is niet extreem dun (de dikte-index bedraagt 14,8), maar de bewerking, waarbij ongetwijfeld zachte percussie werd toegepast, is goed gelukt. Het werktuig vertoont een serie oppervlakteveranderingen, waaronder een “porseleinachtige” witte patina die zwaarder ontwikkeld is op vlak A. Dat vlak is ook in andere opzichten zwaarder verweerd; zo is waarschijnlijk windlak aanwezig.

Aardjesberg (N.-H.)

Dit werktuig werd in 1988 gevonden door L. Boumeester in een heideterrein ten noorden van Hilversum. De vindplaats is gelegen op de zuidwestelijke helling van de Aardjesberg, op een hoogte van ongeveer 8 à 9 m +NAP. Het betreft een fragment van een Jerzmanowice-bladspits (fig. 2), de enige die uit Nederland bekend is (Stapert, 1992). Lengte: 4,0 cm, breedte: 2,1 cm, dikte: 1,0 cm. Kenmerkend voor deze werktuigen, die van stevige klingen zijn gemaakt, is de zeer vlakke en partiële ventrale retouchering bij (meestal) beide uiteinden. Dit diende om de klingen, die altijd

enigszins gekromd zijn in zijaanzicht, recht te laten verlopen, waardoor ze geschikter werden voor gebruik als speerpunt. Opvallend is dat het hier om een kernpreparatiekling gaat, d.w.z. een kling die met behulp van een ‘jongpaleolithische’ kerntechniek is verkregen. Dorsaal zijn beide zijden schaafachtig geretoucheerd. Het werktuig is technisch gezien goed gelukt. De breuk is oud, en zou dus door gebruik als speerpunt kunnen zijn ontstaan (ook de Jerzmanowice-bladspitsen van de vindplaats Beedings in Engeland zijn merendeels gebroken). Het uitgangsmateriaal is een soort vuursteenconglomeraat dat, hoewel zeldzaam, waarschijnlijk uit Maasgrind verzameld kan worden. Het stuk vertoont de volgende oppervlakteveranderingen: zware windlak, bruine patina, diverse sporen van kryoturbatie en geringe afronding (niet fluviatiel). In de omgeving konden geen andere vondsten worden geborgen.

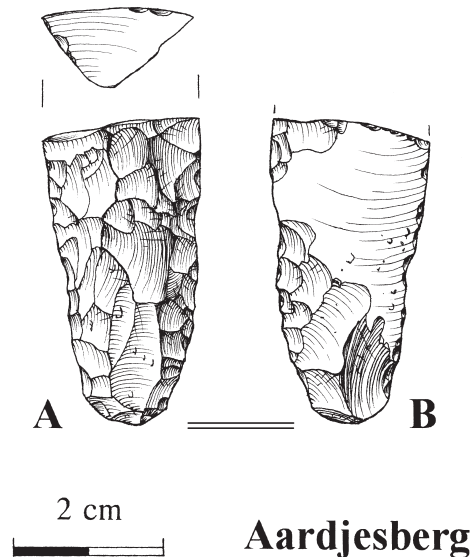

Fig. 2. Het fragment van de Jerzmanowice-bladspits van de Aardjesberg, gemaakt van een kling (tek. L. Johansen; Naar: Stapert, 1992).

Pogingen tot bladspitsen?

Hoewel in het bovenstaande al enkele stukken werden beschreven als 'onaf' of 'deels mislukt' (De Krim, Leusderheide), gaat het toch om redelijk duidelijke voorbeelden van bladspitsen. Recentelijk zijn enkele werktuigen bekend geworden die al in een vroeger productiestadium mislukten, waardoor het moeilijker is om te bepalen wat het beoogde eindproduct was. De volgende twee werktuigen, van Balloo en Zeijen, zouden volgens ons heel goed bedoeld kunnen zijn geweest als bladspitsen, maar de bewerking ging helaas fout waardoor ze werden opgegeven. Het laatste in dit artikel besproken stuk, afkomstig van Zuidlaren, is een geval apart; we denken dat het om een oefenstuk van een kind gaat.

Balloo (Dr.)

Dit werktuig (fig. 3) is al in de jaren tachtig gevonden door C. Helmers op een akker op de zuidoostelijke dalhelling van het fraaie Loonerdiepje. Van belendende akkers, enkele honderden meters naar het zuidwesten, stamt een handvol andere middenpaleolithische artefacten: allemaal afslagen (vondsten van het GIA, O. de Graaf, M. Niekus, L.J. Schmit-Jongbloed en F. de Vries). Lengte: 6,7 cm, breedte: 5,2 cm, dikte: 1,7 cm. De twee korte einden zijn min of meer dwarsstaande vlakjes. De onderste, met een dikte van 1,1 cm, dateert van voor de bewerking, omdat het zwaarder en puttiger is verweerd dan de negatieven. Het andere vlakje, ca. 6 mm dik, lijkt ons secundair (breuk of vorstspijting). Bij een subrecente beschadiging is te zien dat

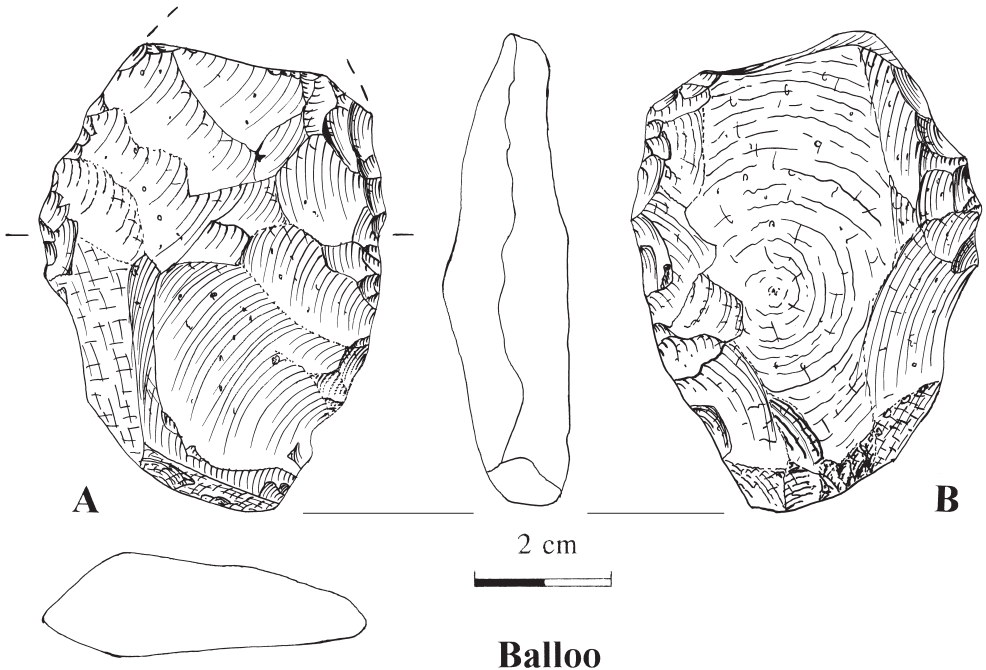

Fig. 3. Het mislukte halffabrikaat (van een bladspits?) van Balloo. Op beide vlakken zijn delen van oude vorstspijtingen bewaard gebleven (tek. L. Johansen).

de vuursteen fijnkorrelig, grijs en halfdoorzichtig is; het gaat om noordelijke vuursteen. Vlak B laat een groot oud vorstsplijvlak zien; ook op vlak A is een restant van een oud vlak bewaard. Het werktuig is dus gemaakt van een natuurlijk splijtstuk, niet van een afslag. Vlak A is bewerkt met een serie fraaie vlakke afslagen. De rechterzijde is geheel bewerkt, maar links ging er iets fout. Er is daar een oud vlak dat als een bult uitsteekt. Nadat een afslag ter plaatse, maar dan op vlak B, was mislukt, was het onmogelijk geworden om daar nog iets aan te doen. De hoek van deze zijde werd hierdoor namelijk stomp, 95 à 100 graden. Naar alle waarschijnlijkheid is de bewerking toen gestaakt. Op vlak B zijn zowel langs de linker- als de rechterzijde negatieven aanwezig, die deels minder vlak zijn dan die op vlak A. Ook hier was echter een probleem:

het zou moeilijk zijn geworden om het oude (dwarsstaande) vlak bij de basis fatsoenlijk weg te werken.

We kunnen dus begrijpen waarom het werkstuk werd opgegeven, maar wat moest het worden? Het gaat om een bifaciaal werktuig, maar het is een beetje klein voor een vuistbijl. Na voltooiing zou het stuk niet veel meer dan 5 cm lang zijn geweest, maximaal 6 cm. Het gaat zeker niet om een bifaciale schaaaf, gezien de vlakke negatieven op vooral vlak A. De meest waarschijnlijke bedoeling lijkt ons een bladspits van het Mauern-type. Een lengte van 5 tot 6 cm is voor dat type klein, maar niet uitzonderlijk. Vlak A heeft een flink hogere windlak dan vlak B; kleine putjes komen veel voor, vooral op vlak A. Beide vlakken hebben een zware witte patina (op B zwaarder dan op A). Verder is er een geringe afronding (niet

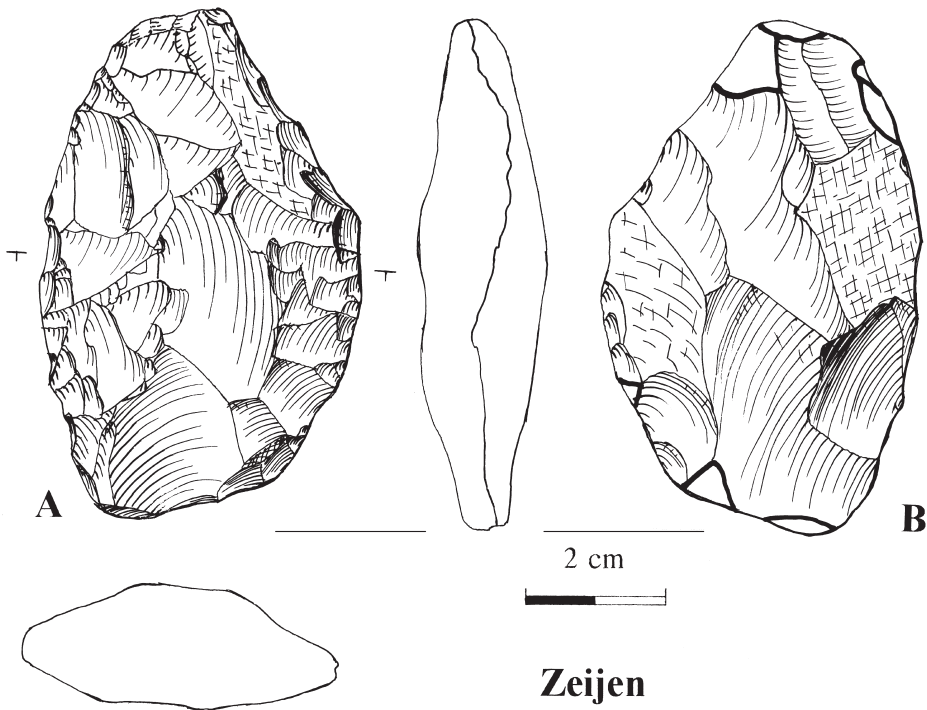

Fig. 4. Het mislukte halffabrikaat (van een bladspits?) van Zeijen. Op vlak B is een negatief van een mislukte afslag (met hinge) zichtbaar (tek. L. Johansen).

fluviatiel). Langs de zijden komen kryoturbatie-retouches voor. In de vuursteen zijn enkele scheurtjes zichtbaar, waarschijnlijk als gevolg van secundaire vorstinwerking. Veel drukkegeltjes zijn al met de loep te zien, en ook enkele krasjes werden waargenomen.

Zeijen (Dr.)

Dit werktuig werd gevonden door J. v.d. Veen op een akker ten noordwesten van Zeijen. Het gaat om een bifaciaal bewerkt stuk (fig. 4). Lengte: 7,3 cm, breedte: 4,5 cm, dikte: 1,6 cm. Op vlak A is een fragment van een oud vorstspijtvlak aanwezig, maar verder is dit vlak rondom helemaal bewerkt met vrij vlakke negatieven. Vanaf de linkerzijde reiken deze deels tot over het midden van het vlak. De negatieven van rechts zijn minder goed gelukt, en ook minder vlak. Vlak B laat een aantal negatieven zien, naast tenminste twee grotere vorstspijtvlakken. Eén negatief vanaf de rechterzijde is mislukt en eindigt in een *hinge*. Vermoedelijk werd de bewerking gestopt na het ontstaan hiervan. Het werktuig vertoont de typische oppervlakteveranderingen van vuurstenen uit het keizand: windlak met kleine putjes, bruine patina, vlekkerige witte patina (vlak B), veel kryoturbatie-retouches, krasjes, putterigheid, geringe afronding (niet fluviatiel). Er zijn meerdere al vrij oude beschadigingen; enkele daarvan bij de top vertonen windlak en bruine patina.

Van ongeveer dezelfde plek, en dezelfde vinder, is een flinke afslag afkomstig, en van dezelfde akker (maar op een afstand van zo'n 300 m) stamt verder een kernfragment (vondst van M. Wetterauw). Onlangs werd nog een afslag van deze plek bekend (van H. Paas). De vindplaats ligt op de oostelijke helling van de Broekenloop. Vermeldenswaard is dat J. v.d. Veen tegenover de vindplaats, op de westelijke dal-helling (afstand ca. 1 km.), een fragment van een Levallois-kern vond. De Broekenloop is een zijdal van het Oostervoortse Diep, waarlangs op enkele kilometers stroomafwaarts een vuistbijl en een vuist-

bijlachtige schaaft zijn gevonden (resp. Peest en Langelo; Beuker & Niekus, 1994).

Zuidlaren (Dr.)

Dit curieuze werktuig werd gevonden door M. Wetterauw bij de Prins Bernhardhoeve; er zijn geen andere vondsten bekend van deze plek. Dit is een vrij klein bifaciaal bewerkt werktuig met een onduidelijke typologie (fig. 5). Lengte: 5,0 cm, breedte: 3,8 cm, dikte: 1,6 cm. Beide vlakken tonen restanten van cortex en/of oude vorstspijtvlakken, zodat het stuk niet van een afslag kan zijn vervaardigd. Vlak B is rondom bewerkt, meest door vrij oppervlakkige negatieven waarvan vele eindigen in *steps*. Hier en daar komen zelfs meerdere *steps* boven elkaar voor, een verschijnsel dat als *stacked steps* bekend staat. Vlak A had een uitstekend deel; het lukte de bewerker niet dit te verwijderen, hoewel dat met een serie afslagen vanuit verschillende richtingen werd geprobeerd. Ook meerdere van deze negatieven eindigen in *steps*. De bewerking was onregelmatig: grotere en kleine negatieven komen naast elkaar voor. Hoewel een interne vorstscheur de bewerking bemoeilijkte kan dit niet de verklaring zijn voor de complete mislukking van dit werkstuk. De bedoeling van de maker is niet erg duidelijk, maar het ziet ernaar uit dat geprobeerd werd een klein bifaciaal werktuig te maken, bijvoorbeeld een bladspits. Het verwijderen van afslagen ging nog door nadat al duidelijk was geworden dat er geen bevredigend eindproduct mogelijk was. Dit werktuig werd zeker niet door een competente vuursteenbewerker gemaakt, maar waarschijnlijk door een (wat ouder) kind dat de kunst nog niet geheel machtig was. Het werktuig vertoont windlak met kleine putjes, witte patina, kryoturbatie-retouches, krasjes en geringe afronding (niet fluviatiel).

Discussie

Mislukte halffabrikaten komen regelmatig voor op Steentijd-vindplaatsen. In dit artikel worden meerdere van zulke stukken beschre-

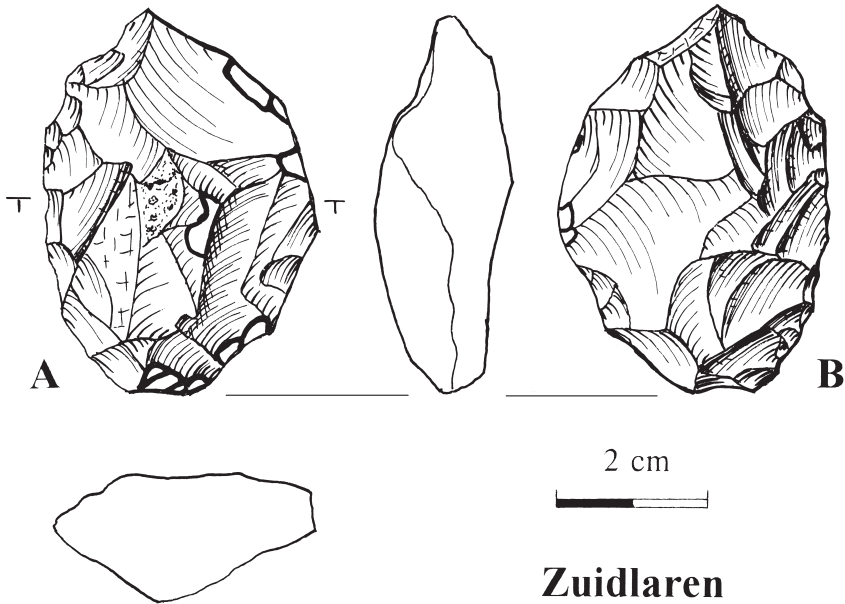

Fig. 5. Het mislukte halffabrikaat (van een bladspits?) van Zuidlaren. De vele steps maken het waarschijnlijk dat dit een oefenstuk van een kind was (tek. L. Johansen).

ven. Technische problemen die voor een belangrijk deel het gevolg waren van de relatief slechte kwaliteit van de in dit gebied beschikbare vuursteen, waren meestal de oorzaak van het mislukken. Betreffende het werktuig van Zuidlaren werd geconcludeerd dat het waarschijnlijk een oefenstuk was van een leerling in de kunst van het vuursteenslaan; een kind dus. Die mogelijkheid bestaat ook in het geval van het werktuig van De Krim. Ook van andere vindplaatsen zijn mislukte werktuigen bekend die aan kinderen kunnen worden toegeschreven, bijvoorbeeld van Rhenen (Stapert *et al.*, 2006). Het is interessant dat ook te Mauern een tweetal mislukte half-fabrikaten is gevonden. Eén daarvan is afgebeeld in figuur 6; het stuk is ca. 6,4 cm lang, en zou bij voltooiing niet veel groter zijn geweest dan 5 cm. Bohmers (1951: 56) schrijft dat het stuk op “grove” wijze is bewerkt. Er zijn nauwelijks negatieven die tot het midden van het stuk reiken, en er komen vele *steps*

voor. Ook hier ging de bewerking kennelijk nog door nadat al duidelijk was geworden dat het niks kon worden. Het gaat waarschijnlijk om een oefenstuk van een matig gevorderde leerling in het vuursteenbewerken, een kind. Bij het andere halffabrikaat van Mauern is de oorzaak van het mislukken minder duidelijk.

Behalve de in dit artikel beschreven bladspitsen of pogingen daartoe, zijn er in de literatuur nog enkele andere stukken uit Nederland gemeld die echter deels nog niet opnieuw onderzocht konden worden. Ook komen er bladspitsachtige vormen voor (o.m. Eersel: Stapert, 1976) die beter als *Faustkeilblätter* beschreven kunnen worden, zoals bekend uit het Micoquien. Een interessant stuk, mogelijk een niet geheel afgemaakte Mauern-bladspits op een vorstspijltstuk, werd gevonden door S. Hutschemakers (afgebeeld in *Archaeologische Berichten* 8, 1980: 57). We hopen de komende jaren verder te werken aan het *corpus* van (mogelijke) bladspitsen in Nederland. Het is

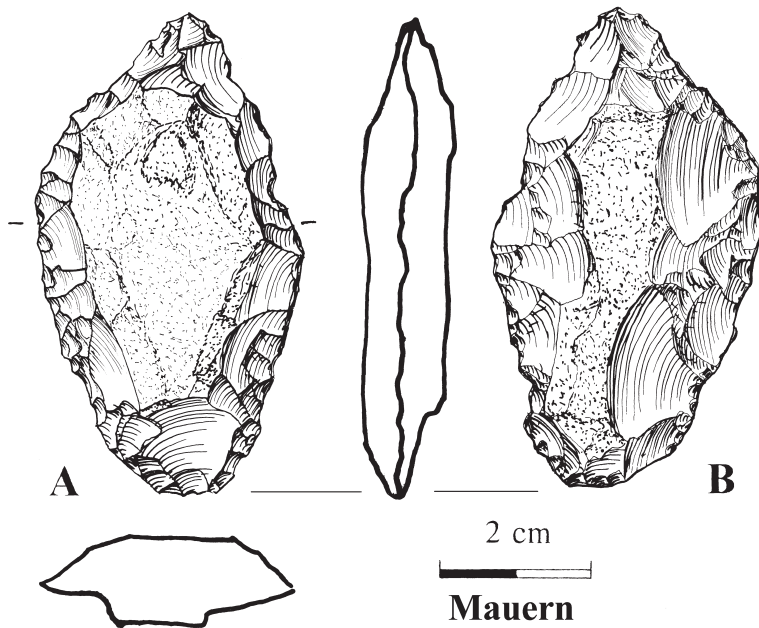

Fig. 6. Mislukt halffabrikaat van een bladspits van Mauern (tek. L. Johansen; Naar: Bohmers, 1951).

van interesse dat ook in Neder-Saksen meerdere solitaire bladspitsen bekend zijn. Een Mauern-bladspits uit de omgeving van Hamburg zou de noordelijkste vondst van dit type kunnen zijn (Lezing Stephan Veil op het Neanderthal symposium in het Drents Museum te Assen, oktober 2006).

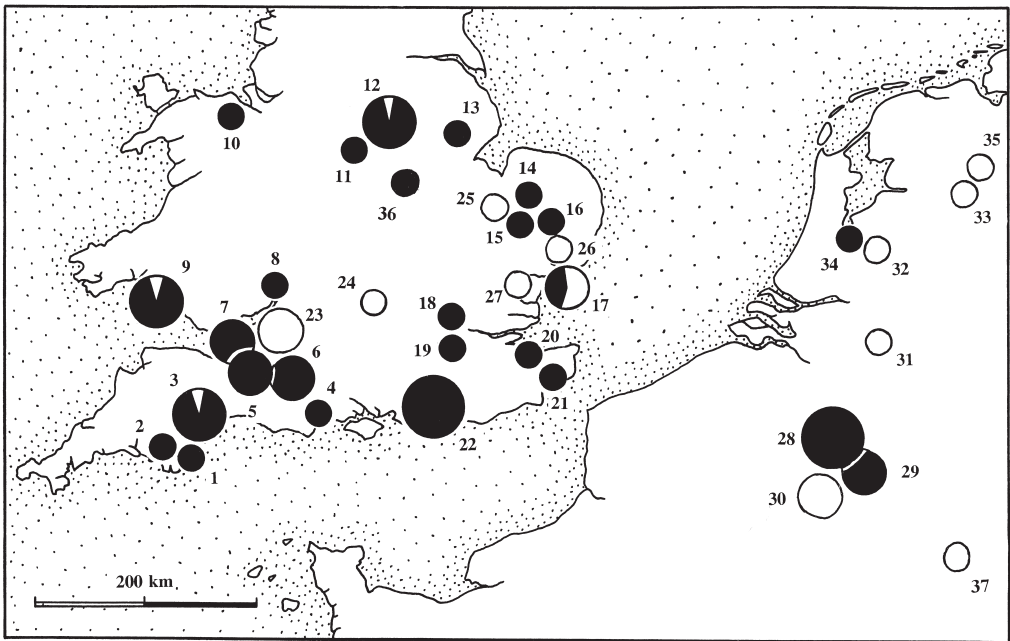
Op het kaartje (fig. 7) zijn de bladspitsvindplaatsen in Groot-Brittannië en de Benelux weergegeven (zonder halffabrikaten en problematische gevallen). Veel bladspitsen zijn geïsoleerde vondsten, ook in Nederland. Dit kan deels in verband gebracht worden met gebruik als speerpunt tijdens jachttochten; in andere gevallen zijn losse vondsten het gevolg van toevallige vondstomstandigheden. Misschien krijgen we in de toekomst meer grip op deze traditie door verder onderzoek van vindplaatsen als Zeijen, Balloo en Emmen.

De relatieve zeldzaamheid van Jerzmanowice-bladspitsen in Nederland, vergeleken

met Groot-Brittannië (waar ongeveer 87% van alle bladspitsen tot dat type behoort), kan meerdere redenen hebben. Eén daarvan is dat dit type, vooral wanneer het slechts fragmenten betreft die ook nog zeer verweerd zijn, niet altijd gemakkelijk herkend zal worden. Ten tweede lijkt het kaartbeeld erop te wijzen dat de Jerzmanowice Traditie met name in Groot-Brittannië wat langer stand kon houden, terwijl deze cultuur in Midden-Europa al snel verdween als gevolg van de expansie van de Cro-Magnons.

Summary: Leafpoints and attempts at leafpoints: souvenirs of the last Neanderthals in the Netherlands

A handful of leafpoints are known from the Netherlands. These include four bifacial ones of the Mauern type: from Emmen, De Krim (which is unfinished), Leusderheide near Leusden, and Eindhoven. Only one unifacial leafpoint (Jerzmanowice type) is known: a fragment from the

number of leaf-points ● 1 ● 2-10 ● 11-20 ● > 20

Fig. 7. Kaartje met vondsten van bladspitsen in Groot Brittannië (o.m. gebaseerd op Jacobi, 1990) en de Benelux. Wit: Mauern-bladspitsen, zwart: Jerzmanowice-bladspitsen.

Sites: 1. Brixham Cave; 2. Bench Quarry; 3. Kent's Cavern; 4. Bournemouth; 5. Hyaena Den; 6. Badger Hole; 7. Uphill Quarry; 8. King Arthur's Cave; 9. Paviland Cave; 10. Ffynnon Beuno Cave; 11. Pin Hole Cave; 12. Robin Hood Cave; 13. Salmonby; 14. Brandon; 15. Warren Hill; 16. Icklingham; 17. Ipswich; 18. Acton; 19. Ham; 20. Bapchild; 21. Kennington; 22. Beedings (Pulborough); 23. Soldier's Hole; 24. Oxford; 25. Cross Bank; 26. Barham; 27. White Colne; 28. Spy; 29. Goyet; 30. Couvin; 31. Eindhoven; 32. Leusderheide; 33. De Krim; 34. Aardjesberg; 35. Emmen; 36. Glaston; 37. Hesperange (kaart D. Stapert, GIA & L. Johansen).

Aardjesberg near Hilversum. Recently, several bifacially worked pieces have turned up in the province of Drenthe: at Balloo, Zeijen and Zuidlaren. These are interpreted as unsuccessful pre-forms of bifacial leafpoints. The artefact from Zuidlaren can be attributed to a young person; the piece shows a series of step fractures indicating incompetent knapping. A map is presented showing the distribution of leafpoints in Great Britain and the Benelux. It can be seen that especially in Britain unifacial leafpoints predominate; these were most probably made by the last groups of Neanderthals in northern Europe.

Noten

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
2. Drents Museum, Brink 1, 9401 HS Assen.
3. Ossewei 6, 9751 SC Haren.
4. Bert Boekschoten, Gijsbert Boekschoten, Tineke Looijenga, Dick Brinkhuizen, Jasmina Milojkovic, Ester van de Lagemaat, Sanne Griemink, Martin Uildriks, Sarah Dresscher en Astrid Koops.

Literatuur

- Beuker, J.R. & M.J.L.Th. Niekus, 1994. Neandertalers in Drenthe; enkele opzienbarende vondsten. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 111, pp. 95–110.
- Bohmers, A., 1951. Die Höhlen von Mauern. Teil I. Kulturgeschichte der altsteinzeitlichen Besiedlung. *Palaeohistoria* 1, pp. 1–107.
- Jacobi, R.M., 1990. Leaf-points and the British Early Upper Palaeolithic. In: J.K. Kozłowski (ed.), *Feuilles de pierre. Les industries à pointes foliacées du Paléolithique supérieur européen* (= ERAUL 42). Liège, pp. 271–289.
- Roebroeks, W., 1986. Eindhoven. In: W.J.H. Verwers (ed.), *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant 1981–1982*. Waalre, pp. 13–14.
- Stapert, D., 1976. De vuistbijl van Eersel, een nieuwe middenpaleolithische vondst uit Noord-Brabant. *Brabants Heem* 29, pp. 102–105.
- Stapert, D., 1992. Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.): bewoning tijdens het midden-pleniglaciaal? *Paleo-Aktueel* 3, pp. 29–32.
- Stapert, D., E. Drenth & J. Hulst, 1993. Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht). *Paleo-Aktueel* 4, pp. 15–19.
- Stapert, D., M.J.L.Th. Niekus & L. Johansen, 2006. Curieuze vuistbijlachten van Rhenen (Utr.). Ook eens iets voor kinderen? *Paleo-aktueel* 17, pp. 27–35.